

ספר דרך אמונה

לרבי אברהם בן שם טוב ביבאג'

רבי אברהם בן שם טוב ביבאג'

דרך אמונה

המאמר הראשון

ההדיר על פי כתבי יד ודפוס ראשון

דניאל לוין

ט"ז

שמע מינה | ShinMem

תשפ"ה

Abraham ben Shem Tov Bibago

Derekh Emunah (The Path of Faith)

An annotated edition based on
the digital critical edition of all known textual sources,
both prepared by Daniel Levin

עיצוב ועימוד: דניאל לוין

Typeset in **typst**

מהדורה ראשונה

v. 1.1

© 2025 תשפ"ה

כל הזכויות שמורות לדניאל לוין

ש"מ [שמע מינה] | ShinMem

daniel@shinmem.org

shinmem.org

Amazon KDP ISBN – 979-828-965-936-1

מסת"ב ISBN 978-965-933-230-4

מוקדש באהבה והוקרה לבני משוון

תוכן העניינים

iii	מבוא
-----	------

דרך אמונה

3	<הקדמה>
---	---------

9	המאמר הראשון
---	--------------

9	השער הראשון
---	-------------

36	השער השני
----	-----------

73	השער השלישי
----	-------------

126	השער הרביעי
-----	-------------

156	ביבליוגרפיה
-----	-------------

157	כתבי יד של "דרך אמונה"
-----	------------------------

מבוא

רבי אברהם בן שם טוב ביבאג'¹ היה דרשן, הוגה דעות ופילוסוף, שפעל במלכות אראגון שבספרד בעשורים שקדמו לגירוש. פרטים רבים אודותיו נותרו עלומים, לרבות תאריכי הלידה והפטירה, אך ניתן לשחזר את מסלול חייו בקווים כלליים. הוא נולד סביב שנת 1420 בעיר וסקה (Huesca) שבצפון ספרד, שם ככל הנראה התגורר במשך רוב שנות חייו. הקהילה היהודית בעיר הייתה השלישית בגודלה בממלכה אחרי סרגוסה וקלטיוד.

כפי שמעיד ר' ביבאג' עצמו בהקדמה לחיבורו "עץ חיים", בצעירותו נאלץ לנדוד מעירו לתקופה מסוימת בשל חשדות שעסק בלימוד, כלשונו, "ספרי יוון ואשדוד ומואב".² יש לציין שחשדות אלו, כפי שנראה לקמן, לא היו משוללי יסוד לגמרי. עם זאת, בשנת 1446 שב להתגורר בוסקה, מוצף בדאגות של פרנסת משפחה עם ילדים קטנים, כפי שהוא כותב בקולופון לפירושו ל"ספר המופת" לאריסטו.

בשנת 1456 הגיעו לוסקה שני אנוסים מקסטיליה, אדם בשם חואן די סיווד (Juan de Ciudad) ובנו, בדרכם לירושלים. הם פנו לר' ביבאג' והביעו בפניו את רצונם להתגייר. לאחר שהגיעו לביתו, שם התגורר גם אחיו הרופא, כדי לעבור ברית מילה, כינס רבי ביבאג' את נכבדי העיר לדיון בנושא. למחרת, אחרי תפילת שחרית, קרא ר' אברהם לכנס אסיפה רשמית של ראשי הקהילה. באסיפה, שהתקיימה עוד באותו הערב, השביע ר' ביבאג' את הנוכחים לשמור על סוד העניין אפילו מבני משפחתם. הוא שכנע את המשתתפים באסיפה שמוטלת עליהם חובה לסייע לשני האנוסים לממש את רצונם. טקס ברית המילה התקיים בביתם של האחים ביבאג' בנוכחות של כעשרים מבני הקהילה בהנחיית ר' אברהם.³

פרשה זו מעידה על ההשפעה המשמעותית שהייתה לר' ביבאג' על הנהגת הקהילה, למרות שלא נשא בתפקיד רבני רשמי. כינוס ראשי הקהילה לבקשתו, במטרה לדון בנושא רגיש זה, מצביע על סמכותו התורנית ועל האמון הרב שרחשו לו. הסכמת הנוכחים לשמור על סודיות ולעזור לאנוסים מעידה על יכולת שכנוע ומנהיגות מיוחדות במינן.

למרבה הצער, ידיעות על טקס פומבי זה הגיעו, בסופו של דבר, לידי האינקוויזיציה וגרמו להוצאתו להורג של יצחק ביבאג', אחיו של ר' אברהם, בשנת 1489. מהעובדה ששמו של ר' אברהם לא נזכר בין הנידונים במשפט זה ניתן להסיק כי בשנה זו כבר לא היה בין החיים.

בשנת 1471 סיים יצחק בן חביב, סופר צעיר, להעתיק את פירוש נרבוני ל"כוונות

¹ על צורת כתיבת שמו ראה לזרוף, עמ' 1 ובהערות שם; פרנקל-גולדשמידט, עמ' 8, הערה 3.

² מצוטט אצל נוריאל, גלוי וסמוי, עמ' 182.

³ על פרשה זו ראה בער, היסטוריה II, עמ' 297.

הפילוסופים" של אלגזאלי⁴ בעת שהותו בסרגוסה. בקולופון העותק מציין בן חביב כי השלים את מלאכתו בישיבה שבראשות ר' אברהם ביבאג'. לא ידוע לנו מתי נתמנה ר' ביבאג' לתפקיד זה, אך סביר להניח שמעמדו כסמכות רבנית בוסקה, כפי שבא לידי ביטוי בפרשת האנוסים בשנת 1456, תרם למינויו בסרגוסה, שכן באותה תקופה תפקיד ראש הישיבה כלל גם את הנהגת הקהילה היהודית בעיר.

בהיותו ראש הקהילה היהודית בבירת ממלכת אראגון, שהייתה הקהילה הגדולה ביותר בממלכה, עמד ר' ביבאג' כחוליה בשרשרת מסורת הנהגה רבנית בעלת אופי פילוסופי מובהק, בעקבות ר' חסדאי קרשקש ובני חוגו. על רקע זה, בחירתו להתעלם כמעט לחלוטין מהגותו של זה האחרון משקפת פערים עקרוניים בתפיסת עולמם, כפי שנראה בהמשך.

כתבי רבי אברהם ביבאג'

ר' אברהם ביבאג' כתב חמישה עשר חיבורים, מתוכם שרדו שמונה בלבד ורק שניים מהם הודפסו.⁵ ספר "דרך אמונה" המוצג כאן נדפס במלואו רק פעם אחת – בקושטא בשנת 1522. ספר זה שייך לסוגה של ספרות הדרשות, אליה משתייכים גם ספרו "עץ חיים", ששרד בכתב יד יחיד, ודרשה על פרשת בראשית בשם "זה ינחמנו", שנדפסה בסלוניקי בשנת 1523. מהחיבורים של ר' ביבאג' בעלי אופי פילוסופי מובהק אציין כאן שני פירושים לספרי אבן רשד: הביאור האמצעי על "המטאפיזיקה" וספרו "העקרונות הכלליים של הרפואה";⁶ שניהם נשתמרו בכתבי יד בלבד.

הגותו

הגותו של ר' אברהם ביבאג' זכתה למספר מחקרים חשובים שמציעים ניתוח מעמיק של נושאים מסוימים בשיטתו הפילוסופית.⁷ מטרתה העיקרית של מהדורה זו, אמנם, היא להציג טקסט מקור סמכותי ולא לערוך מחקר מקיף בתוכנו. תיאור ההקשר הקצר שיבוא לקמן נועד בעיקר למקם את הקורא בנוף האינטלקטואלי שבו פעל ר' ביבאג' ולהציע סקירה תמציתית של החלק הראשון של "דרך אמונה". בעוד שהגותו של ר' ביבאג' בכלל וחיבור זה בפרט בהחלט ראויים לפרשנות מקיפה, הגבלתי במכוון את תפקידי, מתוך אמונה שהתרומה העיקרית של כרך זה טמונה בדיוק הטקסטואלי ובהנגשתו ולא בקידום קריאות מסוימות במשנת מחברו.

עולמו האינטלקטואלי של ר' אברהם ביבאג' בנוי על שילוב מורכב של שכלתנות ומיסטיקה, והוא מהווה אחת הדוגמאות המעניינות ביותר לשילוב זה בהגות היהודית לדורותיה. הגותו, כפי שהיא משתקפת בספרו "דרך אמונה",

⁴ כתב יד פריז 908.

⁵ נוריאל, גלוי וסמוי, עמ' 182.

⁶ "הכוליאית", על ספר זה ראה מונטנר, עמ' 63.

⁷ ראה לזרוף; נוריאל, גלוי וסמוי; פרנקל-גולדשמידט, במבוא.

נטועה עמוק במסורת הפילוסופית והמדעית של תקופתו ומשקפת שליטה רחבה וחופשית במקורות מגוונים. המחבר מרבה להביא ציטוטים ממקורות אריסטוטליים שאותם הוא קרא לא רק בעברית וערבית, דבר שלא היה חריג בזמנו, אלא גם בלטינית. לעיתים מצטט ר' ביבאג' חכם זה או אחר מבלי להזכיר את שמו, ולא תמיד ניתן להבין למי הכוונה. ברור שר' ביבאג' הכיר גם את המחשבה הסכולסטית הנוצרית, כפי שהוא מעיד בעצמו:

[חכמי הנוצרים] יבאו על מכוונם בהקדמות מזויפות ודרכים בדויים יעמוד עליהם מי שקרא ושנה במאמריהם. אשר אני בבחורותי עיינתי מעט בידיעה הזאת, לתשוקת עמדי על הדרכים ההם, וראיתי בשביה.⁸

השפעתה של סכולסטיקה ניכרת ב"דרך אמונה" למשל בהגדרת המושג "אמונה"⁹. יחד עם זאת, ר' ביבאג' מרמז בסוף הציטוט שחכמה זאת אינה אלא אשת יפת תואר המקראית שהתגלתה לו בשביה, בשעת השפל שלה.

המחקר המודרני עמד על מאפייני שיטתו הפילוסופית של ר' ביבאג' ועל דרכו הייחודית בקריאה של מקרא ומדרשי חז"ל כטקסטים בעלי משמעויות מטאפיזיות ומדעיות. לעומת זאת, המימד המיסטי של כתביו טרם זכה לתשומת הלב הראויה. אף כי הופעת מקורות מתורת הסוד ב"דרך אמונה" נדירה יחסית, ולעיתים רק מרומזת באמצעות השימוש במונח "סוד" – מונח שהוא משתמש בו במובן של "ההבנה האמיתית והשלמה ביותר" ולא "המשמעות הסמויה" – הרי שדי בנוכחותם כדי לגלות שישנם גורמים נוספים המשפיעים על מחשבתו, מעבר לתורות הפילוסופיות. מקורות אלו אינם מפורשים בהרחבה ולעיתים נראים כהערות שוליים אקראיות, אך ייתכן כי האופי של הופעתם בספרו נגזר דווקא מאופיים האזוטרי. מעבר להיקף הופעתם המצומצם של ענייני תורת הסוד ב"דרך אמונה", ייתכן שהם ממלאים תפקיד מכריע בתשתית הרעיונית של שיטתו של ר' ביבאג'. השפעתם של מקורות קבליים על הגותו של ר' ביבאג' ראויה, ללא ספק, לבחינה מחודשת.

היחס לרמב"ם ולר' חסדאי קרשקש

לאורך ספרו מצטט ר' ביבאג' רבות את הרמב"ם – שאותו הוא מכנה בתואר "הרב" – ובפרט מתוך "מורה נבוכים". הוא רוחש כבוד רב לרמב"ם, יוצא להגנתו מפני המערערים עליו ותופס אותו כסמכות שאין לערער עליה. יחד עם זאת, הוא עומד על עצמאותו המחשבתית ואינו מהסס לחלוק על הרמב"ם במספר עניינים. לא אחת, הוא מסביר את דבריו תוך מתיחת גבולות הפרשנות עד הקצה האחרון, באופן שכמעט מרוקן אותם ממשמעותם המקורית. הגישה של ר' אברהם ביבאג' לרמב"ם, אם כן, נעה בין אהבה גלויה לתוכחה מסותרת. בעוד שהוא מביע הערצה לרמב"ם – ולעיתים קרובות טורח להדגיש את הסכמתו עמו בעניינים

⁸ דרך אמונה, עמ' 20. כאן ולקמן אותיות עבריות באות לציון הדף ולטיניות – לציון הטור בדפוס ראשון.

⁹ ראה על כך בער, היסטוריה II, עמ' 489; נוראל, גלוי וסמוי, עמ' 268.

שוליים – בורזמנית בנושאים משמעותיים הרבה יותר הוא נוקט עמדה עצמאית, רחוקה מדרכו של "הרב המורה" מרחק רב.¹⁰

בהסתכלות ראשונית, עלול להתקבל הרושם שר' ביבאג' עושה שימוש בסמכותו של הרמב"ם כמעין תירוץ או מסווה לדעותיו שלו. אולם, אם מעמיקים בדברים, מתגלה תמונה מורכבת יותר. כוונתו העיקרית היא לדבוק בעקרונות היסוד שהתווה הרמב"ם גם במקרים בהם הוא מוצא את עצמו חולק על מסקנותיו בנושאים ספציפיים. גישתו, אם כן, משלבת הערכה עמוקה למשנתו הבסיסית של הרמב"ם עם שמירה על חירות מחשבתית ויכולת לחדש בתוך מסגרת עקרונות זו.

פירושו של רבי ביבאג' למושגים "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה"¹¹ מדגים בצורה אולי הברורה ביותר את השקפת עולמו ואת יחסו לרמב"ם. בשונה מהרמב"ם ור' חסדאי קרשקש שהחזיקו בעמדות מנוגדות בנושא, מציג ר' ביבאג' גישה שמשלבת בין הבנה פילוסופית ותורת הסוד.

הרמב"ם האמין באפשרות שחזור החכמה היהודית הקדומה, ובפרט סודות "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה", באמצעות הפילוסופיה האריסטוטלית. גישתו הסינתטית נועדה לגשר בין תורת ישראל לפילוסופיה של אריסטו, מתוך אמונה שההתגלות והעיון השכלי אינם סותרים זה את זה. בעיני הרמב"ם, תוכן של "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה" הוא פיזיקה ומטאפיזיקה כפי שהם משתקפים בחיבורי הפילוסוף היווני ומפרשיו המוסלמים:

ושמע ממני מה שנתבאר לי לפי מחשבתי ממה שראיתי מדברי החכמים, והוא, שהם מבינים ב"מעשה בראשית" החכמה הטבעית וההעמקה בהתחלות המציאות, ורוצים ב"מעשה מרכבה" חכמת אלוהית, שהוא הדיבור בכל המציאות ובמציאות הבורא, בידיעתו ותארו, וחיוב כל הנמצאים ממנו, והמלאכים, והנפש, והשכל הדבק באדם, ומה שיהיה אחר המיתה.¹²

מצד שני, רבי חסדאי קרשקש, בעקבות רבו, רבנו ניסים גירונדי,¹³ מפרש את המושגים האלו כהשגות אוטוריות הנוגעות למהות הישויות העליונות ולהשתלשלות הנמצאים מהמחויב המציאות הנרמזת בשם המפורש.¹⁴

כאמור, גישתו של רבי אברהם ביבאג' מורכבת יותר. אף על פי שהוא מאמץ את התשתית האריסטוטלית של הרמב"ם כהבנה הבסיסית של מושגים אלה, הוא מוסיף לה רובד של תורת הסוד, בדומה לרבי חסדאי קרשקש. לדעתו, למושג "מעשה בראשית" שני היבטים: מצד אחד, ידיעת הנמצאות בהקשרן הסיבתי, ומאידך, יכולת להשתמש בידיעה זו כדי לברוא ישויות גשמיות חדשות. היבט שני של חכמה זו משתקף בסיפורי התלמוד על חכמים שיצרו בעלי חיים, ואף

¹⁰ ראה פרנקל-גולדשמידט, עמ' 10.

¹¹ דרך אמונה א ב, עמ' יא.

¹² רמב"ם, פירוש המשנה, חגיגה ב, א.

¹³ דרשות הר"ן, דרשה א.

¹⁴ אור השם ד, דרוש י.

יצורים דמויי אדם. "מעשה מרכבה" מוסבר ברובד הבסיסי כידיעה מטאפיזית, וברמה גבוהה יותר כדבקות נבואית בעולמות עליונים. כמו ר' קרשקש, סבור ר' ביבאג' שמעשה בראשית קשור לתוכנו של "ספר יצירה", ולימוד "מעשה מרכבה" כרוך בהשגת המושכלות השייכים לעולם השכלים הנבדלים. לטענתו, השגת הבחינות הראשונות אפשרית לכל בני האדם, אך רק בני ישראל יכולים להשיג את הבחינות השניות.

ניתן אפוא להסביר את יחסו לרמב"ם בכך שר' ביבאג' מקבל אמנם כהנחת היסוד את נכונותה של המסגרת ההגותית שחידש "הרב המורה", המציבה את המחשבה האריסטוטלית כמפתח לשחזור החכמה היהודית האבודה, אך, מצד שני, הוא מערער על פרשנויות ספציפיות בתוך מסגרת זו. מתח זה מתגלה בבירור באמירתו המאירת עיניים של ר' ביבאג': "וכאשר יחקר ויחבר זה כלו אל מאמרו [של הרמב"ם], יהיה דיבורו שלם ומובן. ואם לא יכוין אל זה כבוד מעלתו, יכפר".¹⁵ דברים אלה משקפים גם את רצונו של המחבר להישאר נאמן לדרכו של הרמב"ם, ובמקביל, לשמור על עמדתו העצמאית המאפשרת לו מרחב תמרון פרשני. גישתו של ר' ביבאג' ממחישה כיצד מתיחת גבולות הפרשנות אפשרה להוגים יהודים בימי הביניים לשלב הערכה עמוקה לרמב"ם, אותו ראו כסמכות עליונה. עם עצמאית מחשבתית פורצת דרך.

לאור האמור, ניתן להבין גם את העדר התייחסות להגותו של ר' חסדאי קרשקש ב"דרך אמונה". בשונה מהרמב"ם, המצוטט לעיתים קרובות בספר, ר' חסדאי קרשקש אינו מוזכר כלל ב"דרך אמונה". זאת למרות שיש חפיפה ניכרת בנושאים הנידונים בספר זה וספרו של ר' קרשקש, "אור השם". לעיתים, אף תפסו שני המחברים עמדות שיש בהם הרבה מן המשותף,¹⁶ כגון ביחס לתארי האל¹⁷ ולתורת הסוד שהעיסוק בה התרחב באותה התקופה. יש שפירשו את העדר ההתייחסות כנובע ממגמה כללית שלא להזכיר בשמות את חכמי בני דורו – כך טוען לזרוף¹⁸ – אולם נוריאל דוחה טענה זו בהסתמך על אזכורו של ר' קרשקש המופיע בספר "עץ חיים", כמו גם אזכורו שם של שני פילוסופים בני זמנו.¹⁹ מכל מקום, לא מדובר רק באי אזכור של השם, אלא בהתעלמות מוחלטת מהשקפותיו של ר' קרשקש, אף במקומות בהם הייתה לו תרומה משמעותית לדיון.

התמיהה מתחדדת לאור העובדה שבמשך עשורים ההיסטוריה של רבנות סרגוסה הייתה כרוכה בשמו של ר' חסדאי קרשקש ובני חוגו. בתקופה שר' קרשקש עוד ישב בברצלונה, מילא תפקיד זה רבי יצחק בר ששת, ידידו הקרוב, שנאלץ, בסופו של דבר, לעזוב את סרגוסה כתוצאה ממחלוקות שנתגלעו בין בעלי השפעה בקהילה היהודית המקומית. משנת 1385 ועד שנת 1389 נותרה משרת הרבנות בסרגוסה פנויה. בשנת 1389 מינה המלך את ר' חסדאי קרשקש לתפקיד

¹⁵ עמ' ידב.

¹⁶ לזרוף, עמ' 49.

¹⁷ ראה בהקשר זה לזרוף, עמ' 14-15.

¹⁸ לזרוף, עמ' 56, הערה 60.

¹⁹ נוריאל, מאמר ביקורת, עמ' 155.

זה, בו הוא כיהן עד מותו בשנת 1410. בתקופה מסוימת במהלך שנים אלו הוא אף קיבל מהמלך סמכויות נרחבות שאפשרו לו להיות מעורב גם בהנהגת קהילות יהודיות אחרות בממלכה. אחרי פטירת ר' קרשקש ועד לשנת 1445 עמד בראש הקהילה תלמידו, ר' זרחיה הלוי סלדין.

ניתן אפוא להציע כי העדר ההתייחסות לתורתו של ר' קרשקש נובע מעמדה עקרונית של ר' ביבאג': עבורו, המסגרת האריסטוטלית שאומצה על ידי הרמב"ם לא הייתה רק כלי מתודולוגי אלא אבן פינה של החקירה הרציונלית. ר' קרשקש, לעומת זאת, שלל את בסיסה של ההשקפה הפילוסופית הזו על הסף, אם כי קיבל חלק ממסקנותיה בתנאי שתאמו את עקרונות התורה. לכן, בעוד שר' ביבאג' אולי הסכים עמו בנקודות מסוימות, המחלוקת העקרונית הפכה את השקפותיו של ר' קרשקש לבלתי רלוונטיות או אפילו מזיקות לפרויקט ההגותי שהוא ביקש לקדם. ר' ביבאג' ראה את דחייתו של קרשקש את הפילוסופיה האריסטוטלית – דחייה שעמדה בניגוד לסינתזה של הרמב"ם – כעומדת בסתירה יסודית למחויבויות הפילוסופיות שלו עצמו.

יחסו לאבן רשד

על היחס האוהד של ר' ביבאג' כלפי אבן רשד ועל העדפתו את דעתו על פני דעת אבן סינא כבר עמדו במחקר. אחת השאלות הנידונות בהקשר זה היא השאלה האם הכיר ר' ביבאג' את כתבי אריסטו מהתרגומים העבריים של הביאור האמצעי של אבן רשד או מתרגומים של ספרי אריסטו ללטינית או ערבית.²⁰ אוסיף בהקשר זה רק הערה אחת.

ר' ביבאג' מצטט שלוש פעמים במאמר הראשון של "דרך אמונה" אמרה, לפיה "כל הנמצאות ישתוקקו ויכספו לו ית', הן בעלי נפש והן בלתי בעלי נפש".²¹ את בעל האמרה הוא מכנה בתארים "הפילוסוף", "החוקר" ו"החכם", בלי להזכיר את שמו, ומציין שמקורה במאמר יא של "מה שאחר הטבע". למרות שר' ביבאג' אינו מזכיר את אריסטו בשמו, ברור כי אליו הוא מתכוון. עם זאת, למעשה, אין אלו דברי אריסטו עצמו, אלא ציטוט מדברי אבן רשד בביאורו האמצעי.²²

ספר דרך אמונה

"דרך אמונה" הוא ספרו המפורסם והמשפיע ביותר של רבי אברהם ביבאג'. ספר זה, שנכתב ככל הנראה בסוף חייו, בשנת 1480 בערך, מחולק לשלושה מאמרים שכל אחד מהם כולל מספר פרקים או "שערים". המאמר הראשון מתמקד בפעולות האלוהים, ידיעתו והשגחתו. המאמר השני דן בשכל, ביחסי אמונה ותבונה, כמו גם בהיבטים שונים בנושא החטא. המאמר השלישי והאחרון עוסק בעיקרי האמונה היהודית, בניסים, בבריאת העולם ובעיקרים נוספים.

²⁰ נוריאל, מאמר ביקורת, עמ' 156; נוריאל, גלוי וסמוי, עמ' 182.

²¹ עמ' at, דט, לב.

²² אבן רשד, באור אמצעי לספר מה שאחר הטבע, מאמר יא, עמ' 87.

ר' ביבאג' פותח את ספרו בהקדמה מליצית, עתירת רמזים תנ"כיים, בה הוא פונה אל הקורא מתוך תחושת שליחות עמוקה. הוא מתאר את חיבור הספר כמעשה של מסירות נפש, שמטרתו העיקרית היא ליצור קרבה בין החכמה האנושית לאמונה היהודית. באמצעות חקירה שכלית, מבקש הוא להעמיק את הבנת התורה, אותה הוא רואה כאמת שכלית עליונה.

המחבר מדגיש את מעמדו הייחודי של עם ישראל כעם נבחר, מה שנובע, לדבריו, מכך שעם זה מגלם את הצלם והדמות האלוהיים – עניינים שכליים, נעלים מחומר. לאור זאת, תפקידם של תלמידי החכמים הוא להמשיך את ההארה השכלית, להתעלות מעל פיתויי העולם הגשמי ושטחיות דתית, ולייסד חיים מוסריים ואינטלקטואליים המושתתים על תורת אמת.

הספר נכתב אפוא "למען" שורה ארוכה של מטרות – לברר את יסודות האמונה, להדריך את בני הדור ולהצילם מרפיון רוחני, ולהשיב עטרה של המחשבה היהודית ליושנה.

הנושא של השער הראשון של המאמר הראשון הוא הפעולות האלהיות. האם ניתן לומר שהאל פועל למען תכלית מסוים או שמא אי אפשר לדבר על תכלית פעולותיו, מכיוון שהשגת התכלית מוסיפה בשלמות, ולייחס לאל תוספת שלמות הוא טעות לוגית, שכן תוספת כזו מרמזת על חוסר קודם, דבר הסותר את השלמות האינסופית של האל. ר' ביבאג' מונה שלוש סוגים של הגורמים הפועלים: פועל בטבע, פועל ברצון ופועל בחיוב. פועל בטבע פועל מתוך הכרח טבעי ואינו מודע לפעולותיו. פועל ברצון פועל במודע למען השגת מטרה מסוימת. פועל בחיוב פועל במודע מתוך הכרח פנימי. או, כלשון ר' ביבאג', "אינו פועל בטבע, לשיהיה חסר הידיעה, וגם אינו פועל ברצון, כי יהיה לו כוונה ויהיה חסר, אם כן, הוא פועל כפי חיוב מציאותו המחייב פועלותו באופן שהם".²³ חלק גדול של השער מוקדש להפרכת הדעה שהאל "פועל בחיוב". אחר הפרכת דעה זו, פונה ר' ביבאג' לדיון במהות הרצון האלהי והיחס בינו ובין הטבע. בסופו של דבר, מגיע ר' ביבאג' למסקנה שהאל פועל ברצון, אך לא במטרה להשיג משהו מחוץ לעצמו, אלא תכלית רצונו הוא עצמותו: "פעולות הש", הפועל המציאות כלו וחלקיו ברצונו הפשוט, הן לתכלית בלתי יוצא מעצמו, אבל למען שמו הגדול וטובו ושלמותו הבלתי בעלי תכלית".²⁴

השער השני עוסק בידיעה האלוהית. הקושי המרכזי המתעורר בדיון על הידיעה האלוהית נעוץ בכך שהקביעה כי האל משיג ידיעה אודות ישויות אחרות תתפרש כקבלת תוספת ידיעה מצד אותן ישויות. תוספת ידיעה פירושה הוספה של שלמות – ככל שהידע רחב יותר, כך השלמות גדולה יותר. וכפי שראינו כבר, אין לייחס לאל חיסרון כלשהו כי "הוא ית' היותר שלם שאיפשר בכל דרכיו וענייניו".

²³ עמ' אג.

²⁴ עמ' אה.

ר' ביבאג' מתחיל את הדיון בהצגת שתי דעות השוללות את הידיעה האלוהית. הראשונה היא הדעה האומרת שכל הפעולות הן מקריות ואינן נפעלות למען מטרה מסוימת. אם כן, אין למציאות לא התחלה ולא סיבה כלשהי וממילא אין בידיעת הנמצאות שום מעלה, ומשום כך אין שום הכרח לייחס ידיעה זו לאל. הדעה השנייה אומרת שהאל, לרוממותו, אינו מודע למה שמתרחש בעולם התת־ירחי. אחרי הפרכת דעות אלה, פונה ר' ביבאג' לדון בשיטתם של הרמב"ם והרלב"ג בנושא מהותה של הידיעה האלוהית ויחסה לידיעה האנושית. בסוף השער, מפרש ר' ביבאג' באריכות את מזמור תהלים קלט בעקבות כך ש"דוד ע"ה ביאר בזה המזמור איך האל ית' יודע כל חלקי הנמצאות ותנועותיהם וחלופיהן מבלתי שישתנה כלל, והתיר רוב הספקות הגדולים הקורות בזה הדרוש".

השער השלישי עוסק בהשגחה האלוהית. אחרי שבשערים הקודמים הוכיח ר' ביבאג' שהאל פועל מתוך רצון וידיעה, מתעוררת השאלה של "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו". פתרון שאלה זו כרוך, בין היתר, בדיון בשאלת השפעת המזלות, שבה דן ר' ביבאג' באריכות מתוך התייחסות למקורות חז"ל. הוא קובע שאין לשלול את השפעת המזלות על בני אדם, אך אין בהשפעה זו מעבר לנטיה מסוימת שבעל שכל ובחירה מסוגל להתמודד נגדה. בהמשך, פונה ר' ביבאג' לדיון בהשגחה האישית ובהשגחה על עם ישראל. ההשגחה האישית, לדעתו, קשורה לרמת ההשכלה: "ההשגחה האלהית היא בזה המין האנושי ובאישיו נמשכת לשכל". מכיון שכך: "ההשגחה האלהית באומתנו למעלה מכל אומה ולשון... כי האומה הישראלית הן היא שכלית ובפועל מצד התורה השלימה". זאת היא גם הסיבה לסבל של עם ישראל בגלות: כמו ש"השכל גולה בין כחות הנפש", כך "האומה הישראלית בין שאר האומות בדלות ושפלות, כמו שכן היא דרך המעלה". קביעה זו מובילה את רבי ביבאג' לדון בחשיבות ארץ ישראל ובית המקדש, ובעקבות זאת, במהות עבודת הקורבנות. בהמשך השער, אומר ר' ביבאג' שנוכחותו והשגחתו של האל בעולם דומה לנוכחותה של הנפש בגוף. כשם שהנפש מנהיגה את הגוף מבלי להיות חלק ממנו, כך האל, שהוא נפשו של העולם, משגיח על עולמו מבלי להיות חלק ממנו. ר' ביבאג' מסכם את השער בקביעה שלאחר שהוא תיאר האופנים הרבים של דרכי ההשגחה האלוהית, על הקורא לצרפם יחד כדי להשיג את ההבנה השלמה של הנושא.

השער הרביעי מתמקד בשאלת תכלית המציאות כולה. במסגרת דיון זה, בוחן ר' ביבאג' האם ניתן לקבוע כי תכלית הבריאה כולה היא הצלחת המין האנושי, או שמא לכל מין ומין מהנבראים ישנה תכלית עצמאית. המסקנה שר' ביבאג' מגיע אליה היא שכל מין ומין נברא למטרה עצמאית, אך קיים מדרג (היררכיה) שבו המין שדרגת שלמותו פחותה משועבד לצרכים של המין השלם ממנו.

המאמר השני בוחן את תכליתו של האדם, את הקשר המורכב בין אמונה לתבונה, ואף את השאלה האם משה רבנו חטא. השער הראשון של המאמר דן בטבע האדם. השער השני דן בתפקידו של השכל בבריאה כולה ובהשגת ההצלחה האנושית בפרט. השער השלישי מדבר על העניינים שעלולים לעכב השגת הצלחה זו. השער הרביעי מתאר אמצעים המסייעים להתגבר על מכשולים אלה.

השער החמישי מדבר על ההתגלות כאמצעי להשגת האמונה. השער השישי מוכיח שמשה רבנו לא חטא. השער השביעי והאחרון מפתח הגדרת המושג אמונה. המסקנה אליה מגיע המחבר היא שבעוד שלעיסוק אינטלקטואלי יש ערך, האמונה, במיוחד בשילוב עם ההתגלות, מציעה דרך קלה יותר, ואולי אף עדיפה, להשגת שלמות רוחנית ודבקות באל.

עיקרי האמונה בכלל ואמונת ישראל בפרט עומדים במוקד הדיון במאמר השלישי. השער הראשון פותח בהגדרת יסודות האמונה המרכזיים. לאחר מכן, בשער השני, ממשיך ר' ביבאג' לדיון על מקומם של ניסים במסורת היהודית. השער השלישי מוקדש לדוקטרינת הבריאה – נושא שר' ביבאג' חקר גם בחיבורו "עץ חיים". השער הרביעי מדבר על המצוות ועל העולם הבא. השער החמישי סוגר את המאמר ואת הספר כולו בדיון בעיקרי האמונה של הרמב"ם והגתתם הנחרצת מפני מבקריהו.

השפעת הספר

הגותו של ר' אברהם ביבאג' ובמיוחד ספרו "דרך אמונה" השפיע רבות על דרשנים וחכמים בדורו ובדורות הבאים. הספר זכה לתפוצה רחבה ורבים ציטטו ממנו, לעיתים בלי להזכיר את שם החיבור או המחבר. בין האישים הבולטים שהתייחסו לכתביו או הושפעו מהם ניתן למנות את רבי יצחק אברבנאל, רבי יצחק עראמה, רבי יעקב בן חביב ורבי מאיר אבן גבאי.²⁵

כתבי יד ודפוסים קודמים

עדי הנוסח של "דרך אמונה" הם ארבעה כתבי יד ברמות שונות של שלמות, קטע בן דף אחד, וכן מהדורת דפוס ראשון שראתה אור כארבעים שנה לאחר השלמת החיבור, בשנת 1521.

מתוך כתבי יד אלו, רק כתב יד BnF hébr. 747 (להלן: פריז 747) הוא שלם לגמרי. להערכתנו, זוהי גם הגרסה המדויקת והמהימנה ביותר של הטקסט. כתב יד זה נכתב כנראה במאה השש עשרה. בשולי כתב היד מופיעות הערות של המעתיק המקורי, המפנות למקורות המקראיים והרבניים הנידונים בחיבור. ישנם בו גם תיקונים שנעשו על ידי עורך בתקופה מאוחרת יותר. להערכתנו, תיקונים אלה אינם מבוססים על מקור טקסטואלי כלשהו אלא על שיקול דעתו של העורך בלבד. למרות שנוסח כתב יד זה הוא המהימן מכולם, אין הוא חף מטעויות העתקה.

כתב יד נוסף שמור בספריית טריניטי קולג' בקיימברידג'. גם הוא נכתב במאה השש עשרה. חסרים בו ההקדמה ושני הפרקים האחרונים של המאמר האחרון. בתחילתו ובסופו בעיקר, קיימים נזקי מים משמעותיים בשולי הדפים, דבר שגורם לחלקים מהטקסט להיות בלתי קריאים. על אף הערכתה של פרנקל-גולדשמידט

²⁵ ראה עוד לזרוף, עמ' 6; נוריאל, עמ' 285; פרנקל-גולדשמידט, המקנה, עמ' לד.

כי מדובר בכתב היד הקדום והמדויק ביותר²⁶, דעתי כי נוסח כתב־יד זה נחות לעומת פריז 747 מבחינה טקסטואלית. מאפיין בולט של כתב יד זה הוא השימוש התדיר מאוד בקיצורים – כמעט כל מילה שנייה מקוצרת – דבר שדורש והירות בקביעת הנוסח על פיו.

כתב יד שלישי, BnF hébr. 995 (להלן: פריז 995), נפתח באמצע הפרק הראשון ונכרך יחד עם עוד שני חיבורים של ר' ביבאג': "עץ חיים" ו"זה ינחמנו". כתב יד זה משובש ביותר וסובל מחיסורים וטעויות סופר כה רבים עד שקטעים מסוימים נראים כרצף מילים מיקרי לחלוטין.

כתב היד הרביעי והמאוחר מכולם מצוי בספרייה הבודארית במינכן. הוא נכתב בכתב אשכנזי – בשונה מיתר כתבי היד. על סמך השוואה טקסטואלית, ברור כי מדובר בהעתק של כתב יד פריז 995. עם זאת, לא מדובר בהעתקה ישירה: בעוד שכתב יד פריז 995 ממשיך מעבר לשער השני של המאמר השני, כתב יד מינכן נקטע בנקודה זו על ידי המעתיק, מה שמצביע על כך שלפניו היה כתב יד אחר. ייתכן כי שני כתבי היד הללו מבוססים על מקור משותף, ומהווים שלבים שונים בשכפול. מעתיק כתב היד טעה לעיתים קרובות בזיהוי גבולות המילים – הכניס רווח בתוך מילה או דילג עליו – וניסה לתקן את הטקסט באופן שגרם לעיוותים נוספים. לאור זאת, קביעתה של פרנקל-גולדשמידט שמדובר בעד הנוסח השני במעלת²⁷ נראית לי תמוהה.

המעתיק של כתב יד מינכן שילב בטעות הערות שוליים מכתב יד המקור בגוף הטקסט. הוא סבר כי הן חלק מהטקסט המקורי שאותו דילג המעתיק הקודם, והעורך שחזר אותן בשוליים. למשל, כשהמחבר מצטט מדרש המדבר על ספר תורה של רבי מאיר, אומרת ההערה: "וכי היה לרבי מאיר תורה נבדלת משל אחרים? אלא ירצה שבשכלו של ר' מאיר היה חקוק 'והנה טוב המות'." הערות אלה, שנמצאו בחלק מכתב יד מינכן שחסר בכתב יד פריז 995, מעלות את האפשרות כי הערות דומות קיימות בעוד מקומות ואולי אף בשניהם. שאלה זו דורשת בדיקה נוספת.

הקטע השמור בספריה הציבורית של ניו יורק, (להלן: כתב יד ניו יורק) ככל הנראה, מייצג מסורת טקסטואלית נפרדת, אך אורכו המוגבל אינו מאפשר להסיק זאת בוודאות.

מהדורת הדפוס הראשונה של "דרך אמונה", שפורסמה בראשית המאה השש עשרה בקושטא (איסטנבול, 1521), מציגה גרסה סבירה של הטקסט, למרות שחלו בה שיבושים לא מעטים. יש בנוסח הדפוס מן המשותף הן לפריז 747 והן לכתב יד קיימברידג', אך הוא נחות לעומת שניהם – השתרבבו בו חיסורים ושיבושים רבים. טעויות בנוסח הדפוס נבעו גם מניסיונות של המדפיס לפענח קיצורים שלא צלחו. כך, למשל, בדפוס מופיע בעקביות "יראה" במקום "ירצה" כמו בכתבי היד

²⁶ פרנקל-גולדשמידט, המקנה, עמ' מב.

²⁷ פרנקל-גולדשמידט, המקנה, עמ' מב.

האחרים – דבר המלמד כי בנוסח המקור הופיע הקיצור "יר", שהמדפיס פענח באופן שגוי. אין לשלול אפשרות שהמדפיס השתמש ביותר מכתב יד אחד, אך סביר יותר שפעל על פי נוסח כתב יד יחיד.

בשנים 1969 ו-1970 יצאו לאור שתי מהדורות צילום של דפוס ראשון בפארנבורו ובירושלים.

בשנת 1978 פרסמה פרופ' חוה פרנקל-גולדשמידט מהדורה שכללה לקט פרקים מן הספר בניסיון להציג טקסט מתוקן של פרקים אלה. כאמור, פרנקל-גולדשמידט סברה שכתבי היד קיימברידג' ומינכן עדיפים על נוסח הדפוס ועל כתב יד פריז 747. מאחר שכל כתבי היד שהיו זמינים לה היו זמינים גם לי, בחרתי שלא להשתמש במהדורתה בעבודתי. עם זאת, אציין מקרה אחד שבו הערכתה, שלדעתי הייתה שגויה, באה לידי ביטוי.

בתחילת השער הראשון של המאמר הראשון,²⁸ ר' ביבאג' מציין שמונה עניינים שהאל נתן לאדם על מנת לסייע בהשגת שלמות נפשית. רוב הפריטים ברשימה מתחילים במילים "שנתן להם". במהדורה של פרנקל-גולדשמידט, (עמ' 62) לאחר שהעניין החמישי מסתיים, מתחיל מיד אחריו העניין השביעי. ואכן, כך מופיע בכתב יד קיימברידג' – דבר המעלה תהייה לגבי היעלמותו של העניין השישי. אך באמצע העניין החמישי מופיע במהדורתה המשפט המתחיל: "והוא, שנתן להם שכל...". לעומת זאת, בנוסח הדפוס פותח משפט זה בביטוי "והו". נראה כי מעתיק כתב יד קיימברידג' טעה בפענוח קיצור זה וכתב "והוא" במקום "והשישי". נוסח דומה לנוסח הדפוס מופיע גם בכתבי יד אחרים.

שיטת עבודת ההדרה

ההשוואה בין כל עדי הנוסח הקיימים נעשתה בקטע בסוף השער הראשון של המאמר הראשון – קטע המצוי בכל עדי הנוסח – והוא שימש כבסיס לקביעת יחסי התלות והאמינות ביניהם. מן ההשוואה התברר שכתבי היד פריז 995 ומינכן זהים למעשה, ושניהם פגומים ביותר מבחינה טקסטואלית. בשל כך, החלטתי שלא לכלול אותם באופן שיטתי בהשוואה, אלא להסתייע בהם רק במקרים מסופקים שבהם שאר העדים אינם מספקים נוסח ברור. לאור זאת, המהדורה הביקורתית הנוכחית של "דרך אמונה" מבוססת על השוואה של ארבעת עדי הנוסח הבאים: כתב יד פריז 747, כתב יד קיימברידג', מהדורת הדפוס הראשונה וכתב יד ניו יורק.

כתב יד פריז 747 שימש כבסיס למהדורה, בהיותו השלם ביותר, ולדעתי אף המדויק והמהימן מכולם. עם זאת, במקרים רבים העדפתי את נוסח כתב יד קיימברידג', כאשר נמצא מדויק או סביר יותר מבחינה טקסטואלית. גרסת הדפוס נבחנה אף היא, ברוב המקרים, עם זאת, קיבלו נוסחאות כתבי היד עדיפות על פני נוסח הדפוס. ההכרעות הטקסטואליות התקבלו גם מתוך התחשבות בלשונו של המחבר, בעולמו ההגותי, ובמסורת הספרותית שבתוכה פעל.

²⁸ עמ' דא.

במהלך עבודתי התברר לי כי כל כתבי היד הקיימים מבוססים על מקור תאורטי משותף, כפי שמעידות טעויות זהות המופיעות בכולם. להלן אביא כמה דוגמאות לכך.

הציטוט מתוך הביאור האמצעי של אבן רשד על "מה שאחר הטבע", המוזכר שלוש פעמים במאמר הראשון, מצוין בטעות על ידי כל כתבי היד בהופעתו הראשונה²⁹ כשייך למאמר הראשון. עם זאת, בשאר האזכורים, ההפניה היא למקום הנכון במאמר יא. מכאן ניתן להסיק כי השיבוש כבר היה קיים בכתב היד המקורי.

בתחילת עמ' dn מפנה המחבר לדיון ארוך ב"משנה תורה" של הרמב"ם בהלכות עבודה זרה. בכל עדי הנוסח ההפניה היא לפרק ה, למרות שהדיון נמצא בהלכה א של פרק א. קשה להניח שטעה ר' ביבאג' בין תחילת החלק לאמצעיתו, טעות שלא סביר שיטעה בו אפילו מי שרק מכיר את הספר שטחית. מצד שני, סביר מאוד להניח שמעתיק של כתב יד המקורי טעה בין האותיות "א" ו"ה" שבכתיבה הספרדית הרהוטה עלולות להיות דומות ביותר.

בסוף עמ' יחס מופיע קטע הבא: "ואמנם אמ' שירדוף א' אלף ושנים – רבבה, והיה ראוי שיאמ' ב' לב' אלפים, כי בהכפל המניע, <ישמר> היחס, כמו שהתבאר בסוף הז' מ'שמע'..." ההפניה היא לקטע הבא בביאור האמצעי של אבן רשד לספר "השמע הטבעי":³⁰ "הנה כבר התבאר מזה שאנו כאשר חלקנו המתנועע או כפלנו המניע שהיחס ישאר". יתרה מזו, גם מתוכן הדברים ברור שמדובר על כך שהיחס נשמר. אולם, בשלושת עדי הנוסח המדויקים יותר מופיע "יגדל היחס" במקום "ישמר היחס". בכתבי היד פריז 995 ומינכן מופיע הביטוי "יחד להיחס", שברור כי הוא שיבוש של "יגדל היחס". שיבוש זה נובע ככל הנראה מהנטייה של כתבי יד אלה להתבלבל במיקומי הרווחים שבין המילים.

בסוף עמ' כא מופיע הקטע הבא:

כמו שפי' באומרו, "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו", כפי' הרב ז"ל, שהאדם נברא בהשגה השכלית אשר בעבורה נקרא היותו בצלם אל'ים. ולפי שההשגה הזאת, <השכלית>, היא באופן שלא ישתמש בהם חוש ולא כלי, אשר כפי זה תדמה ההשגה להשגה האלהית בצד-מה...

מתוך הדברים עולה בבירור שצריך לומר "השכלית", אך בכל עדי הנוסח מופיע במקום זה "האלהית". רק העורך המאוחר של כתב יד פריז 747 תיקן את "האלהית" ל"אנושית" על פי שיקול דעתו.

בעמ' כט מופיע הקטע הבא:

²⁹ עמ' ad.

³⁰ אבן רשד, באור אמצעי לספר השמע הטבעי לאריסטו, מאמר ז, פרק ו, עמוד 143a.

"לכי ומעטי את עצמך", כלו' שהתנועה המהירה אשר לה יסבב שתהיה אורה הולכת ומתמעטת, שאם לא תהיה מהירה כ"כ, אבל מתונה כתנועת <השמש>, הנה אז לא תאבד האורה ממנה.

ברור כי אין מדובר בתנועת הירח, המהירה מתנועת השמש. עם זאת, כך מופיע בשלושת עדי הנוסח המדויקים יותר. בכתב יד פריז 959, וככל הנראה גם בכתב יד מינכן, מופיעה המילה "היומית", אך ברור שאין לכך כל בסיס, שכן התנועה היומית מהירה אף יותר מתנועת הירח. גם כאן מתקן העורך המאוחר של כתב יד פריז 747 ל"שמש".

לאור העובדה שזיהיתי ליקויים הנובעים ללא ספק מפגמים במקורם המשותף של כל עדי הנוסח הקיימים, הרשיתי לעצמי לסמן בתוך הטקסט מקומות בהם קיימת אי בהירות הנובעת, בסבירות גבוהה, מסיבה זו. במקרים בהם סברתי שאפשר לשחזר או לתקן, עשיתי זאת בתוך הסוגריים. עם זאת, במקרים מסוימים הערכתי שהחיסור משמעותי יותר, ולכן ציינתי את קיומו באמצעות שלוש נקודות. ויהי רצון שה' הטוב ברחמיו ימלא את מחסורנו.

שיקולים בקביעת הנוסח

בנוגע לכתיב, לקיצורים ולראשי תיבות, בחרתי לשמור על הצורה המקורית כפי שהיא מופיעה בעדי הנוסח. במקרים של הבדלים בין הנוסחאות, העדפתי את הכתיב המקובל כיום. קיצורים וראשי תיבות פוענחו רק כאשר הם מופיעים כך בנוסח כלשהו, וזאת כדי להקל על הקריאה.

בכל כתבי היד, הביטוי "מנכים לו מזכויותיו" מופיע באופן עקבי עם האות קו"ף במילה "מנכים", פרט למקרים בהם מצוטטת הגמרא ישירות.

בציטוטים מהמקרא וממקורות חז"ל המופיעים ברמות שלמות משתנות בעדי נוסח שונים, העדפתי בדרך כלל את הציטוט המלא ביותר, מתוך הנחה שמעתיקים נוטים בדרך כלל לקצר ולא להאריך. בנוגע לצורת הכתיב במקורות אלה, בחרתי בדרך כלל בנוסח של אחד מכתבי היד הקרוב ביותר לנוסח הנמצא לפנינו. ציטוטים מדפוס, לעומת זאת, כנראה תוקנו להתאים לנוסח המקובל, לכן, בדרך כלל נמנעתי מלהסתמך עליהם.

יש לציין שבספר "דרך אמונה" נמצאו ציטוטים רבים ממקורות חז"ל שאינם תואמים לנוסח המקובל. תופעה זו קיימת במידה פחותה גם בציטוטי הפסוקים, שם השינויים מתבטאים בדרך כלל בכתיב מלא במקום חסר. במקרה אחד³¹, ברור שלר' ביבאג' היה נוסח שונה מהנוסח המצוי בידינו, כפי שכבר ציין בעל "מנחת שי" בביאורו לפסוק במלכים ב יז, לא.

מהדורה זו מבוססת על מהדורה ביקורתית דיגיטלית שבכתיב בה מופיעות הערות המציינות שינויי נוסחאות. הערות אלו הושמטו במהדורה זו. מספרי

³¹ עמ' דח.

הדפים והטורים בדפוס הראשון מצוינים בסוגריים מרובעים, עם אותיות עבריות לציון הדף ולטיניות לציון הטור, לדוגמה: [cib].

כאמור, במהלך עבודתי, זיהיתי מספר מקומות שבהם אני סבור כי קיים סיכוי גבוה לשיבוש או חוסר בנוסח המקורי, אשר שימש בסיס לכל הנוסחים הקיימים כיום. במקומות אלה, ציינתי בגוף הטקסט בסוגריים משולשים הצעת שחזור או סימנתי את החוסר באמצעות שלוש נקודות.

לסיכום

ספרו של רבי אברהם בן שם טוב ביבאג', "דרך אמונה", מהווה אחת מפסגות היצירה הרוחנית של יהדות ספרד בעשורים שקדמו לגירוש. חיבור זה הוא ספר דרשות פילוסופיות ייחודי המשלב במקורות חקירה פילוסופית, פרשנות של מקורות מסורתיים ותורת הסוד. בשלושת חלקי הספר דן ר' ביבאג' במגוון נושאים שהעסיקו את הוגי הדעות בספרד בתקופתו. המאמר הראשון מתמקד בפעולות האלוהים, ידיעתו והשגחתו. המאמר השני דן בשכל וביחסי אמונה וחקירה פילוסופית. המאמר השלישי עוסק בדיון בעיקרי האמונה בכלל ואמונת ישראל בפרט כפי שנוסחו על ידי הרמב"ם.

הספר לא זכה עד כה למהדורה ביקורתית מלאה כיאה לספר בעל חשיבות רעיונית והיסטורית כה רבה. מהדורה זו, הנשענת על השוואה בין כלל עדי הנוסח הקיימים – כתבי יד ומהדורת הדפוס הראשונה – היא צעד ראשון במטרה למלא חלל זה. באמצעות הצגת טקסט סמכותי ומהימן של המאמר הראשון של "דרך אמונה", שואפת מהדורה זו להחזיר למורשתו הרוחנית של ר' ביבאג' את הכבוד הראוי לה ולהעמיק את הבנתנו בתרומתו הייחודית והמשמעותית ביותר להתפתחותה של מחשבת ישראל בעת החדשה.

דרך אמונה

<הקדמה>

נאם אברהם בן לאדוני אבי ה"ה ר' שם טוב זצ"ל אבן ביבאני

למען דעת כל עמים ולאומים³² כי שם י"י נקרא עליך³³ דרך חכמות רמות – שכלם מתאימות³⁴ – בחר לו זה בחירה שכלית ונפשית, כמשך הדומה בדומה; האלהים בשמים – שכל משכיל ומושכל – אוהב טהר לב,³⁵ לא אל חפץ עושר וכבוד והצלחות מדומות הרחוקות ממהותו ומציאותו, מושך חסד³⁶ ליודעיו וצדקתו נתני' ביד י"י – ביד השלמות הנצחי – לטוב לנו כל הימים,³⁷ זו תורה וזו שכרה; בשפה ברורה אלה אזכרה.

למען הביא י"י על אוהביו וקויו הטוב – במה שהוא טוב בלתי תלוי בדבר גשמי הוה נפסד – ולתת על זרע ברוכים היום – ובכל יום – ברכה ערוכה בכל שלמות הצלם והדמות³⁸ – דמות שהוא מופשט מדמיונות וחסרונות – השאיר אחריו חיים נצחיים, בין העומדים³⁹ חנות, פעולות נמשכות משתנות ודתיים שונות,⁴⁰ השפיע ממקום קדשו להאציל על <ישראל> מושיע ורב,⁴¹ משחת בלי גאלם,⁴² תורת אמת קבלו מפייה – פה אל פה⁴³ – לשון מדברת גדולות⁴⁴ בעיני, דרכיה דרכי נועם⁴⁵ סלולות, ובמעשים שם לה עלילות.⁴⁶

למען אשר יצוה מצוה רבה באהבה וחבה, י"י – הוא האלהים – בחר בישראל – גוי אחד – בהסכמה בחירה, העד העיד בנו⁴⁷ באחדותו ושלמותו יחד, ונהיה תמים ושלמים, היהודים השרידים והיו לאחדים⁴⁸ מצד הצורה המאירה והמזהירה בזוהר העולם השכלי – עולם שכלו אורה – תשלך משמים לקח טוב, פורחת כגן

³² על פי יהושע ד, כד; מלכים א ח, ס.

³³ על פי דברים כח, י.

³⁴ על פי שיר השירים ד, ב.

³⁵ על פי משלי כב, יא.

³⁶ על פי תהילים קט, יב.

³⁷ על פי דברים ו, כד.

³⁸ על פי בראשית א, כו.

³⁹ על פי זכריה ג, ז.

⁴⁰ על פי אסתר ג, ח.

⁴¹ על פי ישעיהו יט, כ.

⁴² על פי ישעיהו לח, יז.

⁴³ על פי במדבר יב, ח.

⁴⁴ על פי תהילים יב, ד.

⁴⁵ על פי משלי ג, יז.

⁴⁶ על פי דברים כב, יד.

⁴⁷ על פי בראשית מג, ג.

⁴⁸ על פי יחזקאל לז, יז.

⁴⁹ על פי דברים לב, כד.

⁵⁰ על פי דברי הימים א יז, יז.

⁵¹ על פי דברים כח, מג.

רטוב, מצילה מקטוב,⁴⁹ האדם המעלה⁵⁰ מעלה מעלה⁵¹ ישיבהו אל המקום אשר חוצב בו צו לצו.⁵²

למען שמו הגדול, אמר ויהי אור מאיר ומזהיר, הנה בשמים עדו ובשמים הוא בהיר מנוגה נגדו,⁵³ עד מקום שיד השכל הנאצל מגעת, ומשם יפרד⁵⁴ כפי המשיגים ממעין האמת והשלום, השגה זוחלת ונובעת ועל ראשי הדמיונות וההטעאות, שם ישר עטרת חכמים עולה ובוקעת, ולב ישלים חסרונות – מעט שנות – בחרבו שלופה,⁵⁵ להניף הדמות עליה תנופה, ושסע איננה שוסעת.⁵⁶

למען חסדו ואמתו,⁵⁷ למען ידעו ויבינו עם בינות⁵⁸ חכמה ותבונה – הצדק אזור מתניהם והאמונה –⁵⁹ האציל מעולמו ואולמו תורת חסד על לשונה,⁶⁰ חן וכבוד היא תשא, הוד על יודעיה, הנזר על אפה והצמידים על ידיה,⁶¹ אין חולה ממאמיניה, אין פוצה פה במדבר על לבו נקי ובר,⁶² אין רוזן במשמניה, אין כושל אשר לא יקומון מיליה⁶³ נושאי הצנה.⁶⁴

למען ירבו המושכלות והפשטות בהשגות המקיימות נפש עמל, המוציאות מן הכחיות אל הפעולה, הגדיל י"י כמו עצות נמרצות, למעלה מכל חקירה מבלי עמל ולאות, לתת לנו מציאות ולהאיר עיני עורים נעורים מהבינו, נכח האמת לא יחטיאו, רואים ואינם נראים, לתת לפתאים ערמה⁶⁵ ומזמה, ואיך אמרו ומה על פיו היתה שומה.⁶⁶

למען כחש⁶⁷ עת ופגע⁶⁸ לאסיפת הסבות המונעות, ולבעבור תהיה יראת ההעדר דבוקה על פני בני חסידיו ועבדיו, גם את העולם וטרדות הזמן המעורות והמחשבות השובבות ומאריכות עיני העיון האיננושי – מחלי ומושי⁶⁹ – נתן בלבם לב טהור כעצם השמים לטוהר, כוין פתיחן ליה⁷⁰ וצוהר, להראות לעלות ולראות [בא] אות באות, אמת ואמונה דת נתנה.

⁵² על פי ישעיהו כח, י.

⁵³ על פי שמואל ב כב, יג; תהילים יח, יג.

⁵⁴ על פי בראשית ב, י.

⁵⁵ על פי דברי הימים א כא, טז.

⁵⁶ על פי ויקרא יא, כו.

⁵⁷ על פי בראשית כד, כז.

⁵⁸ על פי ישעיהו כז, יא.

⁵⁹ על פי ישעיהו יא, ה.

⁶⁰ על פי משלי לא, כו.

⁶¹ על פי בראשית כד, מז.

⁶² על פי תהילים כד, ד.

⁶³ על פי איוב ד, ד.

⁶⁴ על פי שמואל א יז, מא.

⁶⁵ על פי משלי א, ד.

⁶⁶ על פי שמואל ב יג, לב.

⁶⁷ על פי זכריה יג, ד.

⁶⁸ על פי קהלת ט, יא.

⁶⁹ על פי דברי הימים א ו, ד.

⁷⁰ על פי דניאל ו, יא.

למען אשר לא ירים איש את ידו⁷¹ ותמס כעש חמוד⁷² בחיים חיתו, בכל נפשו ומאודו, למען תשיג תכלית הבריאה קרא עלינו את כל הקריאה⁷³ – קול קורא לה – ולהדריך ולהישיר קול לו, קול אלינו לחיותנו כיום,⁷⁴ קול ברמה – העצם <וקרמה>⁷⁵, להבל דמה⁷⁶ – מאת <איום ונורא>, קול ענות גבורה⁷⁷ מן הבהמה הטהורה, תכוסו על השה⁷⁸ תמים דעות,⁷⁹ רק שפתיה נעות⁸⁰ עד תאות גבעות.⁸¹

למען הציל אותנו מידי אביר הרועים⁸² – רעים וחטאים,⁸³ ותרד פלאים;⁸⁴ ממקום שהנחלים יזובו מכאובות וחלאים דרך ישר לחצר מות – צלמות ולא סדרים,⁸⁵ המה הגבורים; האיר זורח אורה סלולה – וגם דלה דלה⁸⁶ – לשום שפלים למרום⁸⁷ המעלות, להחיות נפשות נראות המתרגשות במלחמת ההרגשות – ישנות גם חדשות – נכח מול מזרחו של עולם ומעמידו על תלו, איש ואיש לפי מעללו.

למען ירושלים ועמה ולאומה, ההולכת גולה וסורה⁸⁸ בין תנור וכירים,⁸⁹ בירכתיים, לקחה מיד י"י כפלים,⁹⁰ אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשום שמים,⁹¹ חשכו האורות בארובות בארץ תלאובות, לב בנים על אבות, יסבלו מכאובות באסוף בצים עזובות, ותלה ארץ⁹² מגוריהם להכיל חכמת אמת באמיתה, לזחור אוריא כפתוריה ופרחיה, בגוים אין תורה,⁹³ בשצף קצף⁹⁴ שם פחדו⁹⁵ פחד בלילות,⁹⁶ אין רועה ואין מקיץ, מציץ מחרכי⁹⁷ התבונה, אין פוצה פה

⁷¹ על פי בראשית מא, מד.

⁷² על פי תהילים לט, יב.

⁷³ על פי יונה ג, ב.

⁷⁴ על פי דברים ו, כד.

⁷⁵ על פי הושענה "אדם ובהמה".

⁷⁶ על פי תהילים קמד, ד.

⁷⁷ על פי שמות לב, יח.

⁷⁸ על פי שמות יב, ד.

⁷⁹ על פי איוב לו, ד.

⁸⁰ על פי שמואל א א, יג.

⁸¹ על פי בראשית מט, כו.

⁸² על פי שמואל א כא, ח.

⁸³ על פי בראשית יג, יג.

⁸⁴ על פי איכה א, ט.

⁸⁵ על פי איוב י, כב.

⁸⁶ על פי שמות ב, יט.

⁸⁷ על פי איוב ה, יא.

⁸⁸ על פי ישעיהו מט, כא.

⁸⁹ על פי תענית ל, ב.

⁹⁰ על פי ישעיהו מ, ב.

⁹¹ על פי מנחות קי, א, ועוד.

⁹² על פי בראשית מז, יג.

⁹³ על פי איכה ב, ט.

⁹⁴ על פי ישעיהו נד, ח.

⁹⁵ על פי תהילים יד, ה; תהילים נג, ו.

⁹⁶ על פי שיר השירים ג, ח.

⁹⁷ על פי שיר השירים ב, ט.

ומצפצף⁹⁸ להיות צל על ראשם⁹⁹ בשוק אצל פנה¹⁰⁰ העיר היונה.

למען למוג לב¹⁰¹ – לב טהור – לא קרה ולא שנה – יום לשנה –¹⁰² למען לא ילמדו דרך אמונה, דור טהור בעיניו,¹⁰³ כל מעינות באר חרבות שניו,¹⁰⁴ לגור בארץ, ימצאו קרית חנה דוד¹⁰⁵ הוללות וסכלות,¹⁰⁶ פתיות על יד ימינה, לשכונת האנשים האלה שלמים,¹⁰⁷ פתן – פת כותי, ילבשו בשנה, הניקו גוריהן¹⁰⁸ מזון נכרי – הולך ערירי¹⁰⁹ חלבמו <סגור> חטאת פיו –¹¹⁰ קסם לחם אבירים,¹¹¹ עובדים עבודת משא,¹¹² רזון במשמנה,¹¹³ הבל פיהם של תינוקות – יין המסכה, מסלתה ומשמנה קטני אמנה.

למען זאת ועוד סבות אחרות – לא יכילם ספר ולשון, אף לחשון – שמתי נפשי בכפי¹¹⁴ ואקלענה בתוך קלע¹¹⁵ העיון התורני, בלתי מצורף אל איזון ומשקולת פרסום ההצלחות המדומות – שארית חמות¹¹⁶ – ואדברה אך הפעם¹¹⁷ כפעם בפעם, אעלה על במות¹¹⁸ מופתי השלמות מהתורה התמימה, ארומם לבאר <ולחכריע>, עד מקום שעיוני מגיע, מהות האמונה הנתונה לבית ישראל, אנשא להראות העמים והשרים¹¹⁹ תכלית השלמות בציור והאמות יוצא מבין גנזי הקבלה, אשר משמים קבלוה, הן המה נביאים וחוזים פונים ועונים פה אחד דרך מלמדם הראשון, מבחר הנולדים, להיות היהודים עתידין,¹²⁰ יושבי על מדין,¹²¹ הרודים עת דודים.¹²²

⁹⁸ על פי ישעיהו י, יד.

⁹⁹ על פי יונה ד, ו.

¹⁰⁰ על פי משלי ז, ח.

¹⁰¹ על פי יחזקאל כא, כ.

¹⁰² על פי במדבר יד, לד.

¹⁰³ על פי משלי ל, יב.

¹⁰⁴ על פי משלי ל, יד.

¹⁰⁵ על פי ישעיהו כט, א.

¹⁰⁶ על פי קהלת ב, יב.

¹⁰⁷ על פי בראשית לד, כא.

¹⁰⁸ על פי איכה ד, ג.

¹⁰⁹ על פי בראשית טו, ב.

¹¹⁰ על פי תהלים יז, י.

¹¹¹ על פי תהלים עח, כה.

¹¹² על פי במדבר ד, מז.

¹¹³ על פי תפילת טל.

¹¹⁴ על פי שופטים יב, ג; שמואל א כח, כא.

¹¹⁵ על פי שמואל א כה, כט.

¹¹⁶ על פי תהלים עז, יא.

¹¹⁷ על פי בראשית יח, לב.

¹¹⁸ על פי ישעיהו יד, יד.

¹¹⁹ על פי אסתר א, יא.

¹²⁰ על פי אסתר ח, יג.

¹²¹ על פי שופטים ה, י.

¹²² על פי יחזקאל טז, ח.

¹²³ על פי שמות י, א.

למען שיתי אותות¹²³ מדברות גדולות ובעזרות¹²⁴ דורכות מהלך החקירה המופתית, כפי הסבל איש איש כי תשטה¹²⁵ רוחו ונשמתו, פתי יאמיץ¹²⁶ אמונה תמימה כפי המסופר אצלו, ישמר פן ואל יורה חצי סכלותו, איש שקר הוא דובר, לא הבין שמועה, והיה רק זוועה,¹²⁷ אל הכשדים הוא נופל, שוא ותפל חזה¹²⁸ בלמודו, ותתפשהו בבגד¹²⁹ – בגד בוגדים –¹³⁰ קול פחדים באזניו¹³¹ ועניניו, לא חלק לו בבינה,¹³² לא עם בינות הוא¹³³ [ca] בין אחים, ויחזו לו משאות שוה ומדוחים.¹³⁴

למען יספר הקורא בהרים¹³⁵ לא יועיל הוץ¹³⁶ אוצרות חכמה ומזמה לאיש אשר דרכו נסתרה¹³⁷ מראות בחדר ספרי החכמות העיוניות האמונות עלי מרכז העיון השכלי, לא ידע ואשם¹³⁸ בהכותו על לחיי אמתות מאמרי וסדרי, לא יעלה על במותי חקירותי וחבורי, והיה פריו למאכל לעוף השמים¹³⁹ – אש ומים – ומשמן בשרו¹⁴⁰ עובר שארו, טענותיו והזיותיו – תולדותיו למשפחותיו.

למען אחי ורעי¹⁴¹ יודעי בינה לעתים,¹⁴² חולקים כבוד לשכלם, ומושכלם הוד פעלם,¹⁴³ לא נפתח לבם על דברים בלתי מסודרים או מבולבלים, העמיקו שבותו עד מקום שיד החקירה והמופת מגיעים, מתנועעים מתשוקה ובפעל חכמתם מניעים, הוראים יקר תפארת גדולת¹⁴⁴ אמונתם, נשיאים לאמוותם.¹⁴⁵

חובר ספרי זה "דרך אמונה", אשר בשמו קראתיו יצרתיו אף עשיתיו,¹⁴⁶ אני אני המתפלל אל אל ממעל, יהיה בעזרי להתחיל ולהשלים ואין מכלים, יתן למכהו

¹²⁴ על פי ירמיהו לג, ג.

¹²⁵ על פי במדבר ה, יב.

¹²⁶ על פי משלי יד, טו.

¹²⁷ על פי ישעיהו כח, יט.

¹²⁸ על פי איכה ב, יד.

¹²⁹ על פי בראשית לט, יב.

¹³⁰ על פי ישעיהו כד, טז.

¹³¹ על פי איוב טו, כא.

¹³² על פי איוב לט, יז.

¹³³ על פי ישעיהו כז, יא.

¹³⁴ על פי איכה ב, יד.

¹³⁵ על פי שמואל א כו, כ.

¹³⁶ על פי משלי יא, ד.

¹³⁷ על פי איוב ג, כג.

¹³⁸ על פי ויקרא ה, יז.

¹³⁹ על פי ירמיהו טז, ד.

¹⁴⁰ על פי ישעיהו יז, ד.

¹⁴¹ על פי תהילים קכב, ח.

¹⁴² על פי דברי הימים א יב, לג.

¹⁴³ על פי תהילים קיא, ג.

¹⁴⁴ על פי אסתר א, ד.

¹⁴⁵ על פי בראשית כה, טז.

¹⁴⁶ על פי ישעיהו מג, ז.

<הקדמה>

לחי¹⁴⁷ תחת רדפי טוב,¹⁴⁸ לא יעזבני, מצר יצרני, יהיה עם פי וקולמוסי, מעוזי ומגני ומנוסי.¹⁴⁹

אמן

¹⁴⁷ על פי איכה ג, ל.

¹⁴⁸ על פי תהילים לח, כא.

¹⁴⁹ על פי ירמיהו טז, יט.

דרך אמונה בחרתי, משפטיך שוית¹⁵⁰

באו שערי בתודה חצרותיו בתהלה¹⁵¹

פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים¹⁵²

המאמר הראשון

השער הראשון

חכמים רבים חשבו היות הפעולות האלהיות בלתי נפעלות לתכלית, אבל שהם נעשות ללא תכלית כלל. וכבר הפליג בזה הדרוש הרב רבי משה בפרק י"ג מחלק ג',¹⁵³ עם שהוא עמוק ההבנה.

וטענות החכמים החושבים זה – ואם הם רבות – נכללות בשני סוגים. הראשון, מצד הפעולה, והשני, מצד הפועל.

הראשון, אמרו, פעולות הש"י ראוי שתהיינה שלמות בעצמן מכל וכל, אמנם הדברים הנפעלים לתכלית אינם שלמות בעצמן. אם כן, הפעולות האלהיות אינם לתכלית.

הקטנה מזה ההקש מבוארת בעצמה, והיא הקדמה מפורסמת משובחת, עם שקרה היותה תולדת מופת, כמו שביארו החכמים החוקרים. הגדולה תתבאר מטבע וגדר התכלית, כמו שגדרו החכם בשני מ"מה שאחר הטבע", והוא, היותו משלים הפעולות ומגבילן,¹⁵⁴ ואם היו הפעולות האלהיות לתכלית, היה התכלית משלים הפעולות ההן ומגבילן, ולא תהיינה שלמות בעצמן. התאמתו, אם כן, ההקדמות ונתחייבה התולדה.

הטענה הב', אמרו, אם היה הש"י פועל לתכלית, היה פועל חסר, אבל אינו פועל חסר; אם כן, לא יפעל לתכלית.

והשנות הנמשך הוא ידוע בעצמו. אמנם דבקות הקודם בנמשך יתבאר כן: כל פועל לתכלית לו כונה בהגעת התכלית, והגעת אותו התכלית הוא שלמותו; וכל מי שלו כוונה אשר בה ישלם, היה בחקו חסרון אם לא יגיע אל אותו התכלית; אם כן,

¹⁵⁰ תהילים קיט, ל.

¹⁵¹ תהילים ק, ד.

¹⁵² ישעיהו כו, ב.

¹⁵³ מורה נבוכים ג, יג.

¹⁵⁴ מטאפיזיקה ב, ב, 994b.

הגעת [da] אותו התכלית הוא משלים לפועל ההוא, וזולתו הוא חסר. אם כן, כל מי שיפעל לתכלית הוא פועל חסר, כי כל דבר אשר ישלם בדבר אחר הוא חסר, בלי ספק.

»ומזה כלו נצא< לשתי דעות כוזבות בחק השכל האנושי המיוחד ליראי י"י ולחושבי שמו. הא', היותו ית' בלתי פועל ברצון, כי כל רוצה בפעולה הוא רוצה ובוחר אותה לשלמות תכליתה. הב', היותו ית' בלתי יודע הדברים המיוחדים וגם לא הפרטיים. וזה, כי הדברים אם הם מושכלים לו, המושכל משלים המשכיל, והמשלים יותר שלם מהנשלם, ויהיה אז הוא ית' – אם היה יודע הנמצאות ופרטיהם – חסר, לפי שהוא ישלם בהשכלתם, על דרך שלמות המשיג התכלית בתכלית. אי לזאת, יחלק זה הדיבור בב' חלקים וכו'. ובראשון – היתר הספק הראשון, ובשני – היתר הספק השני.

ואומר שהפועלים אשר עליהם יפול שם "הפועל" באמת הן המה שני חלקים. הא' – פועל בטבע. והב' – פועל ברצון. הנה הפועל בטבע יתפרד מהידיעה והידוע, כי לא ידע בדבר שיעשה, כי האש כשיחמם לא ידע ולא יבין הדבר אשר יחמם, ואין לו ידיעה בחמום הנמשך ממנו בטבע. והפועל ברצון ידע הדבר אשר יפעל, כי כאשר ירצה ראובן לעשות דבר מה ויבחר עשייתו ויעשהו, הנה לו ידיעה בפועל ההוא, בלי ספק, ובפעול גם כן. גם הפועל בטבע יפעל ההפך האחד לבד ולא יפעל השני כי אם במקרה. הנה האש יחמם לבד ולא יקרר בעצם, אבל אם יקרר, הוא במקרה, כמו שיקרר עצם הבשר הצלי, אשר, בהתיכו הלחות המוטבע בעצם ההוא, יתקרר. אמנם הפועל ברצון יפעל בעצם השני הפכים אחר שהרצון הוא הסבה הפועלת, ולה השגה ורצון אפשרית מהשתי הפכים.

ומה נכבד מאמר רז"ל, מבארים זה בפרק ראשון מכתובות. אמרו מאמ', זה תוארו:

דרש בר קפרא, "גדולים מעשה צדיקים ממעשה שמים וארץ, דאלו במעשה שמים וארץ כתיב, 'אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים', ואלו במעשה צדיקים כתיב, 'מקדש י"י כוננו ידיך'." השיבו בבלי אחד, ור' חייא שמו, "והא כתיב, 'ויבשת ידיו יצרו'?" "ידו" כתיב. והא כתיב, "יצרו?" יצרו אצבעותיו של הקב"ה, כדכתי', "כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך". והכתי', "השמים מספרים כבוד אל, ומעשה ידיו מגיד הרקיע?" הכי קאמ', "מעשיהם של צדיקים מי מגיד? הרקיע. ומאי ניהי? מטר".¹⁵⁵

ע"כ לשון המאמר.

וכוונתם לתת עליו לפעולות הרצוניות על הפעולות הטבעיות. וסבת זה היות להן יכולת לעשות שני ההפכים. ולזה, אמר, "גדולים מעשה צדיקים", והם הפעולות הרצוניות, כי הצדיקים הם צדיקים כאשר יפעלו ברצון, לא זולת. ואמרו, "ממעשה שמים וארץ", ר"ל מהפעולות הטבעיות, אשר הן מעשה שמים וארץ. ונתן הסבה, כי במעשה שמים וארץ, והם הפעולות הטבעיות, כתיב, "אף ידי יסדה ארץ", שהוא יד אחד וימין א', להורות כי הפעולות הטבעיות יפעלו פעולה אחת, והוא

¹⁵⁵ כתובות ה, א.

אחד מההפכים, לא זולת. אמנם בפעולות הצדיקים אמר, "מקדש י"י כוננו ידיך", כי הצדיקים הם אשר עשו המקדש, ואמר בהם, "ידיך", להורות שלהם פעולות שני ההפכים. ויחס אותם אל הש"י, לפי שהוא סבת הסבות, [ax] כי לא יפעלו טבעי הדברים בלתי רצונו הדבק עמהם. ואח"כ השיבו בבלי אחד, שהיה מבולבל בזה הדרוש למה שראה כי כבר יפעל הפועל בטבע שני הפכים, ואמ', "והכתיב, 'ויבשת ידיו יצרו'"; אם כן, כבר יאמר "ידיו" – שם רבוי – גם כן בפעולות הטבעיות. והשיבו כי "ידו" כתיב. וזה, כי יקרא "ידיו" לבעבור אשר כבר יפעל ההפך השני במקרה, אבל בכתיבה, שהוא העצם, "ידו" כתיב, להורות כי הפעולה האחת לו בעצם והשנית במקרה. ולפי שהמקרה הוא יותר קרוב להיותו שם מהיותו ענין, לזה, אמר כי יקרא "ידיו" אבל בכתיבה "ידו" כתיב. ואח"כ השיב, "יצרו" כתיב, ופירושו: יצרו אצבעותיו של הקב"ה. רצה בזה כי הסבות המחייבות הפעולות הטבעיות, עם הרצון האלהי הדבק בהם, הם התנועות השמימיות, אשר הם רבות. וכבר התבאר בחכמות העיוניות כי טבע הוא מודרג ומיושר ממניעי הגרמים השמימיים, וכי התנועות השמימיות יכינו המקבלים, עם חלופן. ולזה, הביא ראיה מאומרו, "כי אראה שמך וכו'". אח"כ הקשה מאומרו, "ומעשה ידיו מגיד הרקיע", שיראה היותן פעולות טבעיות. והשיב כי הפעולה הטבעית אשר לרקיע, שהוא המטר, הוא מורה הפעולות הרצוניות של צדיקים, כי כשהן שלמות, ימטיר הרקיע, וכשהן בהפך, לא ימטיר. והוא פי' נפלא. ואולי רצה להודיענו כי השמים גם פעולותיהם רצוניות. והראשון יותר נראה.

ולהורות כי הפועל הטבעי יפעל ההפך הא' בעצם והב' – במקרה, אמרו בבראשית רבה:

בשעה שהשליך נבוכדנצאר הרשע לחנניה מישאל ועזריה לכבשן האש, עמד יורקמי, שר של ברד, לפני הקב"ה ואמר לו, "רבונו של עולם, אלך ואצנן את הכבשן ואציל את הצדיקים". עמד גבריאלי, שר של אש, ואמר, "אין כבודו של הקב"ה בכך אלא אני, שאני שרו של אש, אלך ואקדר מבחוץ ואצנן מבפנים, ואציל את הצדיקים".¹⁵⁶

הנה כי גבריאלי, שרו של אש, הוא, בהקדירו מבחוץ, יחמם בעצם ויצנן במקרה, וזהו בפנים, כי במשכו החום אל החוץ, ישאר קר הפנימי, והוא במקרה.

הנה כי הפועלים שני מינים: מין פועל בטבע, ויפעל ההפך הא' בעצם והשני במקרה, ומין פועל ברצון, ויפעל שני ההפכים בעצם, כפי הרצון.

אמנם יש לקצת חכמי המחקר מין אחר, שלישי, מפועל, ויקראוהו "פועל בחיוב", והוא הפועל אשר יפעל פעולתו לא ברצון ולא בטבע אבל במין מה אחר ממוצע, מסכים עם שניהם בצד מה. והוא מסכים עם הפועל בטבע בשיפעל ההפך הא' בבלתי שנוי, ויפרד ממנו בשהוא יודע ומשיג פעולתו, והפועל בטבע נפרד מהידיעה והידוע. ויסכים עם הפועל ברצון בשהוא יודע ומשיג פעולתו, ויבדל ממנו בשאין לו כונה ולא שנוי. ויקראו לזה "פועל בחיוב", ויאמרו כי פועל

¹⁵⁶ פסחים קיח, א; ילקוט שמעוני על נ"ך תתעג; השוה דרשות הר"ן, דרשה ד; ספר העקרים ד, טז.

ביבליוגרפיה

- אבן רשד, באור אמצעי לספר השמע הטבעי לאריסטו – כתב יד בספרייה הבריטית
Add. 17051.
- , באור אמצעי לספר מה שאחר הטבע – כתב יד בספרייה הלאומית בפריז
Ms. hebr. 955.
- , ספר המידות – אליעזר זאב ברמן (מהדיר), הביאור האמצעי של אבן רשד
לספר המידות לאריסטו (האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים,
תשנ"ט).
- , קצור ספר מה שאחר הטבע של אריסטו – כתב יד בספרייה הממלכתית של
בווריה במינכן Cod.hebr. 281.
- אור השם – רבי חסדאי קרשקש, דניאל לוין (מהדיר), אור השם (שמע מינה, 2023).
- בער, היסטוריה – Yitzhak Baer, A History of the Jews in Christian Spain
(JPS, 1978).
- זהר חדש – ר' ראובן מרגליות (מהדיר), ספר זהר חדש (מוסד הרב קוק, תשי"ג).
- לזרוף – Allan Lazaroff, The Theology of Abraham Bibago (The
University of Alabama Press, 1981).
- מונטנר – זיסמן מונטנר, "אבן רשד וספריו הרפואיים, ביחוד 'הכליאת'", קרית
ספר, כ"ג, (תש"ו), עמ' 62–72.
- נוראל, גלוי וסמוי – אברהם נוראל, גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית בימי
הביניים (מאגנס, 2000).
- , מאמר ביקורת – התיאולוגיה של ר' אברהם ביבגו (מאמר ביקורת), תרביץ, נב
(תשמ"ג), עמ' 154–166 (נוראל, גלוי וסמוי, עמ' 299).
- פרנקל-גולדשמידט – אברהם ביבאג', חוה פרנקל-גולדשמידט (מהדירה), דרך
אמונה (מוסד ביאליק, תשל"ח).
- , המקנה – ר' יוסף איש רוסהיים, חוה פרנקל-גולדשמידט (מהדירה), ספר
המקנה (מקיצי נרדמים, תש"ל).
- קרייסל – חיים קרייסל, "אלו ידעתיו הייתי" – לגלגולו של פתגם, דעת, 74/75,
תשע"ג, עמ' 73–103.
- רלב"ג, מלחמות א-ד – ר' לוי בן גרשום, מלחמות השם (אוניברסיטת תל
אביב, תשע"ח).
- , מלחמות ה, ו – ר' לוי בן גרשום, מלחמות השם (אוניברסיטת בן-גוריון,
תשפ"א).

שמונה פרקים – רמב"ם, פירוש המשנה, הקדמה לסמכת אבות.

כתבי יד של "דרך אמונה"

The National Library of France, Ms. hebr. 747 – 747 פריז
(מספר מערכת 990001071720205171).

Trinity College Library, Ms. F 12 154 – קיימברידג'
(מספר מערכת 990001072330205171).

The National Library of France, Ms. hebr. 995 – 995 פריז
(מספר מערכת 990001309030205171).

Bavarian State Library, Munich, Germany Cod.hebr. 43 – מינכן
(מספר מערכת 990001849630205171).

New York Public Library, **P, Ms. Heb. 191 – ניו יורק (עמ' 185)
(מספר מערכת 990001303830205171).